

Шайжигитова Б.А.

**КЫРГЫЗСКО-ТАДЖИКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ЭТНОНИМАХ ТРИЛОГИИ
“МАНАС”**

Шайжигитова Б.А.

**“МАНАС” ҮЧИЛТИГИНДЕГИ КЫРГЫЗ-ТАЖИК МАМИЛЕЛЕРИНИН
ЭТНОНИМДЕРДЕ БЕРИЛИШИ**

B.A. Shayzhigitova

KYRGYZ-TAJIK RELATIONS IN ETHNONYMS TRILOGY “MANAS”

УДК: 811.51(575.2)(04)

“Манас” үчилтигинде кездешкен этнонимдердин негизинде кыргыз-тажик мамилелери изилденген. Изилдөөнүн актуалдуулугу негизделген. Думар, Ыспара, Көлөп, Ысар, бозек, чаркөө, кесек этнонимдеринин мисалында кыргыз, тажик коңшулаш элдердин бири-бирине таасири такталган. Бул эки элдин байланышынын келечеги жөнүндө ойлор келтирилген.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, этноним, думар, Ыспара, Көлөп, Ысар, бозек, чаркөө, кесек.

На основе этнонимов из трилогии «Манас» изучались кыргызско-таджикские отношения. Обоснована актуальность исследования. «Манас» На примерах этнонимов думар, Ыспара, Көлөп, Ысар, бозек, чаркөө, кесек уточнено влияние друг-другу двух соседних народов: кыргызов и таджиков. Приведены мысли о будущих отношениях этих двух народов.

Ключевые слова: Эпос «Манас», этноним, думар, Ыспара, Көлөп, Ысар, бозек, чаркөө, кесек.

On the basis of the ethnonyms of the trilogy “Manas” studied the Kyrgyz-Tajik relations. It substantiates the relevance of the study. “Manas” the examples ethnonyms dumar, Yspara, Kөлөп, Ysar, bozek, charkөө, kesek clarified influence each other the two neighboring nations: Kyrgyz and Tajik. We present the idea of the future relations of the two peoples.

Key words: The epic “Manas”, ethnonym, dumar, Yspara, Kөлөп, Ysar, bozek, charkөө, kesek.

Дүйнөдөгү эч бир тил өз тилинин эсебинен өнүкпөрү белгилүү. Аны мезгил өзү ырастады. Тилдеги сөздөр бири-бирине ар кандай жагдайда оошуп отуруп, эки элдин тилдик казынасын байытууда. Мына ошондой тилдердин бири тектеш болбосо да, турмуштук шарттардан улам кирген тилдин катарына коңшулаш тажик элинин тилин кошууга болот. “Манас” баш болгон зор көлөмдөгү эпосубуздан тажик тилинен кирген сөздөрдүн көп экендигин баамдадык.

Тажик тили теги боюнча иран тилине кирет, иран тилдери тектештиги жагынан инди тилине жакын. Иран тилдери менен инди тилдери индо-иран тилдери деп аталат, булар байыркы санскрит тилине кошулат.

Иран элдери менен түрк элдеринин карым-катышы биздин заманга чейин эле согди убагындагы түрктөр менен аймакташ өткөн деп божомолдоо керек. Бул тилдердин карым-катышынын эң кызуу мезгили орто кылымдарга туура келет, – деп көрсөткөн белгилүү тилчи-окумуштуу агайыбыз К.Дыйканов. (“Кыргыз тилинин тарыхынан”, 30-бет).

“Манас” эпосундагы этнонимдерге байланышкан: думара (дөмөр) калча, дашти кыпчак (талаа кыпчактары) кездешсе, мындан башка тажик тилинен кирген ар кайсыл тармактагы сөздөр өтө көп экендигин байкадык: чар дары, даш казан, дөөбант, доор, бокчо ж.б.

“Манас” эпосунда канчалаган улут, канчалаган уруу, канчалаган топтордун аттары аталып өтөт. Манастын Манас болмогу анын жанында кошо жүргөн чоролорунан, Бакай, Кошой сыяктуу акылман, көсөмдөрдөн. Каныкей өңдүү акылман өмүрлүк жарынан. Жанаша канатташ жашаган казак, коңшу тажик элдеринин күнүмдүк тиричилик, каада салттары бири-бирине оошуп кирүүсү, тили тектеш болбосо дагы, тилдик нормага улам пайдалана отуруп, өз тилибиздин ыңгайына ылайыкташтыра киргизип пайдалануудабыз.

Көкөтөйдүн ашында Манас менен Коңурбайдын сайышы, Коңурбайдын жеңилиши деген бөлүмдө, төмөнкүдөй окуя бар:

Канкор чыкса сайышка
Камасаң болбой чыгамын,
Кантип билдиң капырлар
Кытайды кыргыз жыгарын. (С.О. 233- б., 3т.)
Коңурбай өзүнө батпай күрүлдөйт.

Калк атасы кан Кошой Эр Манаска ат тандап, оболу Таздын уулу Үрбүнүн эгиз кара атынын өнөрлүүсүн сураса, ашка чаап салгандыгын, экинчиси жарышканда чабалдык жайы бар экендигин айтат. (С.О. 242 – б., 3 т.). Ошол эле бетте:

Атагы думар элден бар,
Алтынкөкүл деген бар. (С.О. 242 – б., 3 т.)

Алтын көкүлдүн эки атынын бири жарабасын, экинчисин салып койгондугун баяндайт. Думар этноними С.Орозбак уулунун айтуусунда жана

А.Жакыпбек уулунун “Теңири Манас” романында да думар деген эл деп эле берилиптир. Думар деген элден келген Алтынкөкүлдүн да сынаакы эки аты бар экен. (336 – б.)

Ал эми бириктирилген вариантта “Өзү келип катылган Шоорук кандын кыргыздардан жеңилиши” деген бөлүмдө жана С.Орозбак уулунун айтуусундагы 2-томдуктагы Манас баштаган кыргыздардын “Алтайдан Ала-Тоого көчкөнү” бөлүгү менен “Алооке кандын Манаска багынганы” бөлүмдөрүндө думара деп айтылган. Бириктирилген вариантта: Шоорук кандын ошол жердеги, коншулаш айыл кыштактардын да ар түрдүү алымды аёсуз алгандыгы айтылат:

Аягы Ысар, Көлөптөн
Айдап жылкы барчу экен,
Самбыланын шаарына
Сатып кетип калчу экен. (152-б., Манас 1-китеп)

Бириктирилген вариантта. Коншулаш элдердин тилинен сөздөрдүн кирип кошо айтылышы мыйзам ченемдүү көрүнүш болгону менен, кыргыз тилинин табиятына ылайыкташып пайдаланылат. Ысар өрөөн (Тажик Республикасында жайгашкан өрөөн) – Ысар – Алай тоо системасындагы тоо аралык ойдуң. Ысар кырка тоосунун түштүк чети менен Бабатаг, Кара – Тоо тоолорунун түндүк четинин ортосунда, Тажик ССРинде... Өрөөндө Дүйшөмбү шаары жайгашкан. (411-б. географиялык энциклопедиялык сөздүк). Куляб (Көлөп) – Тажик ССРиндеги шаар. (1934 – жылдан) Куляб областынын борбору – Яхсу дарыясынын өрөөнүндө. 61 миң (1982) Т.ж.ст.Пахта тазалоочу, май заводдору, пед институту, театр, тарых – край таануу музейи, архитектуралык эстеликтерден Мир – Сеид – Хамаданинин күмбөзү бар.(Географиялык энциклопедиялык сөздүк, 204-б.)

Бириктирилген вариантта:
Найзага адис, атка чың
Атыша келсе, жоого тың
Нойгут, окчу, думара
Ойрон салды буларга. (152- б., Манас, 1-китеп)
Жогоруда көрсөтүлгөн бөлүмдө.

С.Орозбак уулунун вариантында “Манас баштаган кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого көчкөнү” бөлүмүндө Манас Алтайда жалпы журтка кайрылып:

Атамдан калган жер экен,
Намысты кыргыз санайбы,
Ынтызар болдум алууга
Ыспара менен Алайды
Алдырып коюп кытайга
Намысың жоктон жүрүпсүң, – деп ошол жердеги журттун баарын ата-бабабыздан калган жерди кытайлардан бошотууга чакырат.

Ыспара – бүгүнкү күндө Тажик Республикасындагы райондун борбору (1952-жылдан) Т.ж.ст. Гидрометаллургия, жарыктандыруу, техникалык жабдуулар заводдору, консерва комбинаты бар. Край таануу музейи иштейт. 16-кылымдан белгилүү. (Географиялык энциклопедиялык сөздүк, 153 -б.)

Калганыңар калыңар,
Каалаганыңар барыңар,

Катаган, дөөлөс, набаттан
Калың кыргыз баары бар,
Окчу менен думара
Найман, шангай дагы бар. (С.О. 152- б., 2- т.)

Думара – деген этнонимди С.Орозбак уулунун варианты менен А.Жакыпбек уулунун вариантындагы “Манас менен Коңурбайдын сайышында” думар элинин өкүлү Алтын көкүлдүн ысмы менен анын Торкашка жана Керкашка аттары менен думар элинин өкүлүнүн ысмы аталат. (Манас энциклопедиясы, 1 т., 187-б.)

Ыспарада жана Шоропто “Манас” эпосунда айтылган баткендик нойгут, кыпчак, найман, абат (набат) лейлектик тейит, канды, кесек, абаат, найман уруулары иштеп жашап, күн кечирип келишкен. Айрымдары туулуп өскөн жерибиз деп, кыя альшпай ысфаралык, шороптук болуп калышкандары да жок эмес. Булар “Манас” эпосунун дээрлик көпчүлүк вариантында кездешкен уруулар: нойгут, кыпчак, найман, абат (набат деп берилген эпосто), кызыл баш, кара кесек. Сөзүбүз кур болбош үчүн С.Орозбак уулунун айтуусунда: Тейиш кандын тою. Манастын кыз Сайкал менен беттешкени деген бөлүмдө; казактар менен калмактар күрөштө бир тарап болушкан эпизоддон мисал келтирели:

Аргын Каракожо бар
Найман, дуулат кошо бар.
Орчун кыргыз уругу
Окчу каракесек бар.
Кыпчактардан Таз чечен
Ногой уулу Бакай бар,
Нойгуттардан Чубак бар.
Тотунун Токон эри бар,
Набаттын Акунбеги бар,
Каракалпак Бердике
Кангайлардан Келдике...(С.О. 68- б., 2 т.)
“Чубак менен Алмамбеттин чатагы” бөлүмүндө:
Канды, тейит, мунгушту
Катарындан таштабай
Карайлаттың байкушту! (Б.В. Манас, 2-китеп, 140- б.)

Канды менен тейит бүгүнкү күндө Лейлек районундагы уруулар. Канды менен тейит урууларынын өкүлдөрү Ыспара менен Шоропто иштеп, жашашкан.

Чаркөө менен катаган
Баарыбыз бир атадан. (Б.В., 140- б., Манас, 2-китеп).

Чаркөө – Тажикстандын Согдий областындагы Исфара районундагы айыл. Чаркөө – Чорку (тажикче ушундайча аталат). “Манас” үчилтигинин кошумча вариантынан башка (биз изилдөөгө алган С.Каралаевдин, С.Орозбак уулунун төрт китебинен жана А.Жакыпбек уулунун варианттардан) жолуктура албадык. Башкача айтканда, этноним катары берилбептир. Бириктирилген варианттын 316-бетинде чаркөө – кыргыздын бир уруусу катары берилген. Албетте, эпос тарых эмес, кайсы бир деңгээлде турмуштун ар түрдүү кырдаалын элдин башынан кечиргенин көркөм чагылдырган күзгү деп түшүнүүбүз абзел.

Эмнеси болсо да, болочоктогу толукталып чыга турган “Манас” энциклопедиясына чаркөө сөзү топоним катары кирип калса деген ойду айтмакпыз.

Үркүндө үрккөн кыргыздардын айрымдары кайра өз мекенине өткөндөрүн Ысык-Көлдө ысык-көлдүктөр: текестик, кулжалыктар дешсе, Ат-Башыда ат-башылыктар жаңы туугандар дешкен сыяктуу эле, бизде, Лейлекте, чаркөөлүктөр деп аташчу. Бүгүнкү күндө Чаркөөдө улуу муундарыбыз өтүп кетишип, чаркөөлүктөр менен дагы тууганчылык катыш-мамилелер алыстай баштаган. Айрымдары Лейлек менен Баткенге көчүп чыгышкан. Калгандары көчөнүн бир бети тажик, экинчи тарабы кыргыз болуп күн кечирип келишүүдө. Ошол кыргыздар мамлекеттин чек ара кызматкерлеринин милдетин талыкпай аткарышып жүрүшкөнү жумурай журтка белгилүү. Саясатка аралашпай эле, күн өткөрөйүк десек, саясат өзү бизди аралаштырып алат экен.

Күлүк аттары жөнүндө сөз болот. Кошой “Манасыбызды мертинтип албайлык” – деп, жаратпай коёт.

Думар этнониминин жогорудагы текстте келтирилгендей Кулябды кыргыз тилинин үндөштүк законунун негизинде эпосто Көлөп деп айтылган сыяктуу эле дөмөр уруусу болуп келген. Ушул жерден сөзүбүз кур болбосун деп, “Манас” эпосунун тажик тилинде басылып чыккан китептен да айрым сөздөрдүн кандайча жазылганын көрсөтө кетүүнү ылайык көрдүк:

Тамошо Олатовро кун

Бикун таъзими хар гулбун. (“Манас”, 213-б.)

Ала-Тоонун тажикче жазылышы Олатов, этнонимдерге байланышкан айрым сөздөр:

Хаман Акбалтаи нуйгут –

Хабар аз мо магар гүфта,..(“Манас”, 219- б.)

Думар,

нуйгуту, окчихо

Ки дар чанганд бехамто. (“Манас”, 282- б.)

Жогоруда биз белгилгендей думар этноними тажик тилинен киргендигин ушул жерден да бакоого болот. Нойгут менен окчу этноними аз да болсо өзгөртүлүп берилсе, думар эч кандай өзгөртүлгөн эмес. Бирок “Манас” эпосунда айрым жеринде думар десе, кээде тексттеги ыр түзүлүшүнүн ыргагын бузбоо үчүн думара деп да берилген.

Кыргыздын мыкты чыгаан мекенчил уулдарынын бири – кыргыз уруулары “Төөлөс”, “Накай”: санжыра жана тарых, “Кесек” китептеринин автору Нурбек Жолдошевдин эмгегинен “Манас” эпосундагы думар этноними жөнүндө маалымат таптык.

Дөмөр – жоо кесек уругуна кирген урук бөлүкчө. Этнонимдин аталышы “думар” деген фарс – тажик тилиндеги сөздөн келген. Тажик тилинде “ду” – эки, “мар” – жылан деген маанини билдирет. Бул этнонимдин келип чыгышы жөнүндө төмөндөгүдөй уламыш айтылат. “Илгери жоо кесек уруусунан чыккан Кенжебек деген кишинин эки баласы болот. Анын аялы каза болуп калып, ал тажик аялга үйлөнөт. Тажик аялы анын эки баласын жактырбай бул “ду марды” жок кыл дейт. Жогоруда айтыл-

гандай “ду мар” – эки жылан дегенди билдирет. Тажик аял Кенжебектин эки баласын жок кыл деп жатат. Кенжебек аялынын сөзүн эки кылбай, балдарын Катыраң тоосуна алып барып таштайт. “Ду мар” кийинчирээк кыргыз тилине ылайыкташтырылып “дөмөр” деген сөзгө айланат. Ошол эки баладан тарагандар “дөмөр” деп аталып калышкан. Алардын урпактары азыр деле ошол Катраң тоосунан түшкөн тогуз сайда жашайт. Нурбек Туран “Кесек” китеби. (276- б.)

1.Жан-Булак, 2. Эчки-Тал, 3.Канжар бул кичине үч сайлар биригип Шыбыраң-Сай деп аталат. Бул жерде дөмөрдүн ажы, Орозмат, Шабек, Кубат деген топтору; 4.Сазаң-Сай, 5.Коёнду-Көл биригип Кара-Даңги деп аталат. Бул жерде дөмөрдүн сазаң, ак бай деген топтору ошондой эле кош кулак, зындани, келдер, көрлөр, көпмөлөр деген лакап аттагы майда уруктар турушат. 6.Жаңы Арык, мында дөмөрдүн тыныке тобу; 7.Кен-Колдо дөмөрдүн кара чүйүш; 8.Тар-Колдо дөмөрдүн атай, чем. 9.Шаматалы-Сайда дөмөрдүн чем деген топтору турушат. Аталган тогуз сайда жашаган эл Тогуз-Сай – Дөмөр деп аталат. Нурбек Туран “Кесек” китеби (276 –б.)

Тарыхчы, профессор О.Каратаевдин “Кыргыз этнонимдер сөздүгүндө” Думар этнониминин жоо кесек уруусунун курамындагы урук экендигин С.Аттокуровдун эмгегинен, ушул уруктун бир бөлүгү коншулаш Өзбекстандын Фергана областынын Вуадил районунда Думар аттуу кыргыздар жашаган айыл бардыгын Губаеванын эмгегинен келтирген.

Дөмөр – тейит уруусунун курамындагы урук. Айрым санжырачылар дөмөрдү өз алдынча уруу катары да эсептеп жүрүшөт. “Кыргыз этнонимдер сөздүгү”, 62- бет. Дөмөр – Сузак районундагы Ырыс айыл советине караштуу кыштак. “Кыргыз жергеси” энциклопедиясы, 79- б.

Биз иликтөөдө колдонулуп жаткан кыскартылып берилген вариантта, С.Каралаевдин вариантында, А.Жакыпбек уулунун “Теңири Манасындагы” С.Орозбак уулунун вариантындагы:

Мангууба деген жер деген

Сазаңшаң деген эл деген,

Сазаңшандын улугу

Макел Малгун эр деген. (С.О. 4 т., 223- б.)

Сазаңшаң эли балким ушул дөмөрлөр жердеген Сазаң- Сай болушу да ыктымал. Сазаң-Сай жөнүндө “Кыргыз жерлери” географиялык энциклопедиялык сөздүктө да, КСЭде да, “Географиялык энциклопедиялык сөздүктө” да берилбептир. Бул сыяктуу мурдагы аты аталбай, жогорудагыдай илимий китептерге кирбей калган жер-суу аттары көп эле. Убакыт деген учкан куш. Эли-жерим деген эр азаматтар ушуну колго алып, ар бир жер-суу, тоо-сайлардын аттарын тизмектеп, картага түшүрсө, илимий жактан тактап китеп кылып чыгарышса, кыргызга өтө чоң кызмат кылган болор эле. Кийинки муунга мурас болуп калмак.

Адабияттар:

1. Манас : Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. I китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1978.
2. Манас : Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. II китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1980.
3. Манас : Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. IV китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
4. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас. – Б.: Кыргызстан, 1995.
5. Манас, 1-китеп, биринчи бөлүк. Кыскартылган бириктирилген вариант / Кыргыз ССР илимдер академиясынын тил жана адабият институту. – Ф.: Кыргызмамбас, 1958.
6. К.Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Ф.: Мектеп, 1980.
7. Олжобай Каратаев. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Б.: КТУ “Манас”, 2003.
8. Нурбек Туран. Кесек: санжыра жана тарых. – Б.: Турар, 2012.
9. “Кыргыз жергеси” энциклопедиясы. (Жер – суу аттары).
10. Географиялык энциклопедиялык атоолору. – Ф.: Кыргыз совет энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1987.
11. Манас эпоси халки киргиз. Аз киргизи тарчуман . Аслам Адхам. – Душанбе: Нашрети “Ирфон”, 1982.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.
